

KONSTYTUCJA OSMAŃSKA Z 1876 ROKU

GRZEGORZ KRYSZEN*

Ustanowienie każdej konstytucji jest wielkim wydarzeniem politycznym, niekiedy nawet o znaczeniu międzynarodowym. Konstytucja osmańska z 23 grudnia 1876 r. była drugą – po konstytucji Tunezji z 1861 r. – konstytucją w kręgu cywilizacji islamskiej, stanowiącą – bacznie obserwowaną za granicą – próbę ograniczonej recepcji europejskich rozwiązań konstytucyjnych (ustrojowych). Była też aktem pewnej desperacji mającym na celu ratowanie upadającego Imperium Osmańskiego, otwierającym tzw. pierwszy konstytucyjny okres historii Turcji, trwający do lutego 1878 r.¹ i do dziś uważanym za punkt formalnie zapoczątkujący kształtowanie się nowoczesnego tureckiego systemu politycznego². Przez historyków bywa odczytywana jako manifestacja patriotyzmu osmańskiego oraz że „imperium jest w stanie rozwiązywać swoje problemy”³. Warto podkreślić, iż pomimo krótkotrwałego – niewiele ponadrocznego – obowiązywania, konstytucja osmańska pozostawiła głęboki ślad w świadomości narodu tureckiego, będąc często powoływanym przykładem jego postępowych dążeń. Stanowiła ponadto pewien wzorzec dla wielu ustanawianych w XX w. konstytucji państw arabskich.

Konstytucja ta była najważniejszym, ale też i ostatnim dziełem okresu reform państwa, rozpoczętego w 1839 r., tzw. Tanzimatu⁴, które wytyczyły kurs dalszych przemian podjęty w Republice Tureckiej. Mówiąc o stopniowym procesie „dojrzenia” Imperium Osmańskiego do konstytucjonalizacji swego ustroju, nie wolno jednak z pola widzenia tracić wcześniejszych działań mających na celu modernizację państwa, nakierowanych przede wszystkim na przezwycięzenie pogłębiającego się kryzysu systemu sprawowania władzy, gospodarczego, finansowego i wojskowości.

* Prof. dr hab., Katedra Prawa Konstytucyjnego UwB.

1 Zob. np. S.A. Somel, hasło „*constitution/Constitutional Periods*”, (w:) *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, red. G. Ağoston i B. Masters, New York 2009, s. 144–145.

2 K.H. Karpat, *Studies on Turkish Politics and Society: Selected Articles and Essays*, Leiden 2003, s. 202.

3 W.L. Cleveland, *A History of Modern Middle East*, Oxford 1994, s. 83. u na B

4 „Tanzimat” z języka tureckiego – reformy, reorganizacja. Zazwyczaj określenie to jest odnoszone do okresu przemian trwającego od 1839 r. do 1876 r., czyli do przyjęcia konstytucji osmańskiej. Niekiedy jednak są wskazywane inne lata jako kończące tak nazywany okres dziejów Turcji (1871 r., 1877 r., a nawet 1891 r.). Oprócz tego wspomniany termin bywa stosowany na oznaczenie dwóch najważniejszych aktów reformatorskich tego okresu, tzn. manifestów sultańskich z 1839 r. i 1856 r., jak też w kontekście całej historii Imperium Osmańskiego. W niniejszym opracowaniu będzie przyjęte pierwsze z wymienionych znaczeń. Dodajmy, że na oznaczenie omawianego okresu używa się jeszcze miana „*Tanzimat-ı hayriye*” – dobroczynne reformy.

Idea takich działań została podjęta jeszcze u schyłku XVIII w., w latach 1792–1796, przez pierwszego wielkiego reformatora Imperium Osmańskiego – sułtana Selima III oraz otaczające go grono światłych dygnitarzy. Reformy tego okresu, zwane *nizam-ı cedid* (nowy porządek), przeprowadzane pod pewnym wpływem przenikających do Imperium idei rewolucji francuskiej oraz klęski w wojnie z Rosją (1787–1792), obejmowały usprawnienie działań administracji, wzmocnienie rządu centralnego oraz organizację armii⁵. Te pierwsze reformy zakończyły się wprawdzie niepowodzeniem (po buncie janczarów w 1807 Selim III odwołał je), lecz wkrótce powrócono do nich. Ich realizatorem był sułtan Mahmud II, niekiedy nawet określany jako osmański Piotr Wielki⁶.

Z pierwszego roku jego panowania pochodził akt, z którym bywa wiązany początek tureckiego konstytucjonalizmu⁷, tj. *Umowa sojusznicza (Sened-ı ittifak)*, zawarta 7 października 1808 r. przez sułtana z lokalnymi notablami (ajanami), zwołanymi na zgromadzenie przez wielkiego wezyra Bayraktara, zdeterminowanego zwolennika reform państwowych. W umowie tej notable zobowiązywali się – w zamian za uznawanie ich tradycyjnych przywilejów – m.in. do lojalności wobec sułtana oraz podporządkowania się wielkiemu wezyrowi jako jego przedstawicielowi, popierania centralnego rządu w jego działaniach przeciwko siłom opozycyjnym wobec jego reform, solidarnego działania, płacenia przez feudałów podatków. Nierzadkie porównywanie tego dokumentu z Wielką Kartą Wolności, a tym bardziej wskazywanie jego roli jako konstytucji pisanej, wydaje się być przesadą⁸. Historyczne znaczenie Umowy sojuszniczej wyrażało się w tym, że stanowiła ona pierwszy krok w kierunku określenia zakresu władzy monarchy, jej ograniczenia, a także wprowadzenia rządów opierających na prawie.

Po likwidacji zachowawczego korpusu janczarów w 1826 r. Mahmud II do swojej śmierci w 1839 r. przeprowadził wiele doniosłych reform politycznych, społecznych i gospodarczych, istotnie przekształcających oblicze Imperium i kładących podwaliny dalszych działań reformatorów okresu Tanzimatu. Jednym z zasadniczych ich celów było ukształtowanie społeczeństwa, składającego się z równoprawnych wielu narodowości i wyznawców różnych religii, na świeckich podstawach – w przeciwieństwie do imperium islamskiego. Jako wzorzec przeprowadzanych reform służyły rozwiązania europejskie. Z punktu widzenia treści przyszłej konstytucji szczególne znaczenie miała centralizacja władzy oraz ze-

5 Zob. np. B. Lewis, *Narodziny nowoczesnej Turcji*, Warszawa 1972, s. 84–87; J. Reychman, *Historia Turcji*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 193–196.

6 Tak np. B. Lewis, *op. cit.*, s. 104.

7 Tak np. E. Özbudun, Ö. F. Gençkaya, *Democratization and the Politics of Constitution-Making in Turkey*, Budapest – New York 2009, s. 8; A. Szymański: *System konstytucyjny Turcji*, Warszawa 2006, s. 5.

8 Takie stanowisko zajmują m.in. H. Inalcik, *From Empire to Republic: Essays on Ottoman and Turkish Social History*, Istanbul 1995, 132; E. Özbudun, Ö. F. Gençkaya, *op. cit.*, s. 8; S.J. Shaw, E.K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Vol. 2, *Reform, Revolution and Republic. The Rise of Modern Turkey 1808–1975*, Cambridge 1977, s. 3.

świecczenie jej charakteru. Rząd, wzorem rozwiązań perskich i arabskich, określany dotąd *dywanem*, został przekształcony w Radę Państwa, kierowaną przez premiera, będącego pośrednikiem pomiędzy tak nazwanym rządem a sułtanem. Prawo powoływania i dymisjonowania członków rządu powierzono sułtanowi, co dodatkowo wzmacniało władzę monarchy. W miejsce tradycyjnych urzędów podległych rządowi utworzono ministerstwa, a oprócz tego szereg kolegialnych ciał doradczych. Ponadto wprowadzono terytorialną administrację cywilną, oddzielając ją od wojskowej. Jak celnie ocenił N. Berkes, polityczna transformacja w omawianym czasie, wyrażająca się w nowej koncepcji rządzenia, nie była rezultatem aspiracji powstającej nowej klasy średniej, lecz raczej konsekwencją wysiłków tradycyjnej politycznej władzy o podtrzymanie swego istnienia⁹. Realizacja postulatu europeizacji była jednak powierzchowna, odbiegająca od przyjmowanych wzorców, co było przede wszystkim następstwem ich niepełnego zrozumienia, dołączania do nich własnych koncepcji i pomysłów, oporów różnorodnych sił wewnętrznych, jak i innych czynników zewnętrznych¹⁰.

W okresie Tanzimatu podejmowano dalsze wysiłki na rzecz realnej modernizacji Imperium, z tym że ich motorem, używając określenia C.V. Findleya – „awangardą”¹¹, nie byli, jak uprzednio przede wszystkim ulemowie, lecz warstwa wysokich rangą urzędników, dyplomatów i oficerów, z których wielu uzyskało wykształcenie w państwach europejskich. Przewodzili im, będący zadeklarowanymi zwolennikami przemian w duchu liberalizmu, wielcy mężowie stanu – premierzy: Reşid Pasza, Ali Pasza, Faud Pasza oraz Midhat Pasza. Wspomniane grupy społeczne posiadały „żarliwe poczucie historycznej misji rozpowszechnienia [...] w we wszystkich warstwach tureckiego społeczeństwa” wartości wiążących się z postawionym celem, którym była „westernizacja” ustroju politycznego, społecznego i gospodarczego¹². Ten zaś – jak wskazuje E.J. Zürcher – stanowił „rezultat autentycznego przekonania, że jedynym sposobem uratowania Imperium było wprowadzenie reform w europejskim stylu”¹³. Wzorcami, do których sięgano, nie była jednak głównie Francja czy Anglia – rozwiązań modelowych upatrywano przede wszystkim w Austrii i Prusach, jako bardziej zbliżonych do rodzimych potrzeb i warunków, w szczególności w zakresie autorytaryzmu sprawowania władzy i heterogeniczności struktury państwa¹⁴. Niebagatelną rolę w uruchomieniu i wytyczeniu kierunku reform dodatkowo odegrała, uwarunkowana racjami poli-

9 N. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, New York 1998, s. 133.

10 Zob. np. J. Reychman, *op. cit.*, s. 216.

11 C.V. Findley, *Bureacratic Reform in The Ottoman Empire*, Princeton 1980, s. 58.

12 H. Gerber, *Ottoman Civil Society and Modern Turkish Democracy*, (w:) *Ottoman Past and Today's Turkey*, red. K.H. Karpat, Boston 2000, s. 148.

13 E.J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, London 2004, s. 56.

14 M. Seyitdanlioğlu, *The Rise and Development of The Liberal Thought in Turkey*, „Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi” 1998, Special Issue, s. 155–156.

tycznymi i ekonomicznymi, dążność do zrobienia korzystnego wrażenia na państwach europejskich w celu zaskarżenia ich przychylności¹⁵.

Z okresu Tanzimatu pochodzą dwa akty, które niejako przygotowywały grunt dla przyszłej konstytucji: Manifest z Gülhane (*Gülhane Hatt-ı Hümayūnu*) z 3 listopada 1839 r. oraz Manifest z 18 lutego 1856 r. (*İshlahat Hattı Hümayūnu*), oba ogłoszone przez sułtana Abdülmecida I, syna Mahmuda II. Pomimo że nie zdefiniowały one w pełni istoty państwa osmańskiego i reguł sprawowania w nim władzy państwowej, miały doniosłe znaczenie dla modernizacji jego ustroju.

Pierwszy z wymienionych dokumentów, również nierzadko porównywany do *Magna Cartę*¹⁶ i określany niekiedy jako akt semikonstytucyjny¹⁷, został napisany przez Reşida Paszę. Nie odmawiając rzeczywistych intencji reformatorskich leżących u podstaw jego ogłoszenia, trzeba jednak zauważyć, że był on oprócz tego – jak pisze E.J. Zürcher – „dyplomatycznym ruchem, mającym na celu uzyskanie poparcia władz europejskich, zwłaszcza Wielkiej Brytanii, dla Imperium w jego walce z Muhammadem Ali (władcą Egiptu – G.K.)”¹⁸. Co jest jednak bardzo istotne: Manifest z Gülhane zdecydowanie zrywał z tradycyjnym widzeniem otomańskiej państwowości – pomimo swojej ograniczonej skuteczności, był „kamieniem milowym” na drodze przeobrażania osmańskich poddanych w obywateli oraz przełamania teokratycznych struktur państwowych. Śmiało można go też uznać za jeden z najważniejszych dokumentów świata muzułmańskiego w XIX w.

Przewidziane w tym Manifeście reformy można sprowadzić do czterech głównych zagadnień: 1) ustanowienia dla wszystkich poddanych prawa do bezpiecznego życia, czci oraz mienia; 2) wprowadzenia uporządkowanego systemu podatkowego, znoszącego dzierżawę podatków; 3) ustalenia nowego systemu poboru do wojska; 4) zapewnienia równości wobec prawa wszystkim poddanym bez względu na wyznawaną przez nich religię¹⁹. Deklaracje tego Manifestu odnoszące się do praw ogółu mieszkańców Imperium i formalnego równego ich statusu, jak na tamte czasy i warunki, miały charakter rewolucyjny. Wydaje się jednak mieć rację H. Inalcik, że w rzeczywistości nie dostrzegały one naturalnych praw człowieka i były podyktowane koniecznością podtrzymania egzystencji Imperium. Cel władzy państwowej w związku z tym pozostawał ten sam – ludzie byli uważani na-

15 W literaturze nie ma zgodności co do roli czynników zewnętrznych i wewnętrznych stymulujących proces przemian w okresie Tanzimatu. Wyodrębniły się trzy kierunki podejścia do tego zagadnienia. Zdaniem jednych badaczy kluczową rolę odegrały czynniki pierwszego rodzaju, innych – drugiego rodzaju, a zdaniem jeszcze innych – wystąpił równoważny splot czynników obu rodzajów. Zob. szerzej B. Özdemir, *Ottoman Reforms and Social Life: Reflections from Salonica, 1830–1850*, Istanbul 2003, s. 28 i n.

16 Tak np. S. Lane–Poole, *The Story Of Turkey*, New York 1893, s. 352.

17 Tak np. F. Zarinebaf, *From Istanbul to Tabriz: Modernity and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*, „Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East” 2008, Vol. 28, s. 159.

18 E.J. Zürcher, *op. cit.*, London 2004, s. 51.

19 *Ibidem*

dal za zwykłych poddanych²⁰. Nadanie zaś praw obywatelskich niemuzułmanom nie było nakierowane, w warunkach niczym niepodważonego obowiązywania szariatu, na rzeczywistą zmianę położenia chrześcijan i Żydów, lecz głównie na osiągnięcie korzyści na arenie międzynarodowej²¹.

Zapowiedzi zawarte w Manifeście z 1839 r. z biegiem czasu były realizowane poprzez dokonywanie konkretnych reform, z których w pierwszej kolejności należy wymienić: ustanowienie nowej struktury armii i wprowadzenie obowiązku powszechnej służby wojskowej dla muzułmanów (1845 r.); przyjęcie kodeksu administracyjnego (1846 r.); odebranie duchowieństwu kontroli nad szkolnictwem; poddanie pod opiekę rządu szkolnictwa podstawowego; wprowadzenie bezpłatnego nauczania (1846 r.); powołanie sądów cywilnych i karnych, w których zeznania muzułmanów i niemuzułmanów były traktowane na równi (1947 r.); ustanowienie kodeksu handlowego, wzorowanego na francuskim kodeksie handlowym (1850 r.); przeprowadzenie reformy administracji terenowej (1852 r.); zniesienie haraczu płaconego przez chłopów (1855 r.); założenie Banku Ottomańskiego (1856 r.)²².

Drugi z wielkich dokumentów Tanzimatu, Manifest z 1856 r., został ogłoszony w odpowiedzi na memorandum Anglii i Francji, zawierające postulaty dotyczące zrównania praw ludności niemuzułmańskiej z muzułmańską, których realizacja mogłaby pozbawić argumentów dla wrogich poczynań Rosji. Manifest potwierdził zasady przyjęte w Manifeście z Gülhane, przy czym – co jest niezmiernie ważne – w przeciwieństwie do niego wprost deklarował całkowitą równość w prawach muzułmanów i niemuzułmanów. Wyrazem tego było m.in. zapewnienie wszystkim grupom religijnym wolności wyznawania religii i nieczynienia przeszkód w tym zakresie, wolności wyboru wyznania, równego dostępu do służby publicznej (w oparciu jedynie o zdolności i kwalifikacje) oraz szkół wojskowych. Ponadto akt ten głosił zasadę równomiernego rozłożenia podatków na wszystkich poddanych, bez względu na ich pochodzenie i religię oraz przyznawał cudzoziemcom prawo do posiadania nieruchomości na terenie Imperium.

Ogłoszenie Manifestu z 1856 r. stanowiło impuls do kontynuowania reform prawodawczych. Wspomnieć przede wszystkim należy o kodyfikacji prawa karnego (1856 r.), ujednoczeniu podziału administracyjnego państwa (1864 r.), ustanowieniu kodeksu cywilnego i zobowiązań (1869 r.), wydaniu ustawy regulującej zagadnienia oświaty i szkolnictwa (1869 r.), czy też rozpoczęciem we wcześniejszej fazie Tanzimatu dalszym stopniowym wprowadzaniu sądów świeckich.

Reformy Tanzimatu objęły różnorodne sfery społeczne, dodajmy – z różnym skutkiem. Niezaprzeczalnym jego dorobkiem było stworzenie prawa w dziedzi-

20 H. Inalcik, *op. cit.*, s. 136.

21 Por. T. Wituch, *Tureckie przemiany. Dzieje Turcji 1878–1923*, Warszawa 1980, s. 13–14.

22 O przebiegu reform w tym okresie zob. w literaturze polskiej J. Reychman, *op. cit.*, s. 220–223.

nach dotychczas nim nieuregulowanych. Odnotować należy również unowocześnienie finansów i śmiałą reorganizację armii. Równie pozytywnie należałoby ocenić rozwój systemu sądownictwa niepodlegającego tradycyjnemu nadzorowi ulemów, gdyby nie to, że jednocześnie nie zdecydowano się na zerwanie z sądami religijnymi. Pomimo ambitnych założeń podstawą szkolnictwa pozostały szkoły religijne. Najwidoczniejszym, najbardziej dalekosiężnym następstwem przemian ekonomicznych było natomiast brutalne przyporządkowanie gospodarki potrzebom rynków zagranicznych i „przejście Turcji do pozycji kolonii kapitału europejskiego”²³, chociaż też trudno nie dostrzegać szeregu pozytywnych efektów tych przemian – np. przeniknięcia do Imperium Osmańskiego elementów nowoczesnej ekonomii, jego włączenia się do międzynarodowego kapitalistycznego systemu gospodarczego, rozwoju prywatnej przedsiębiorczości, handlu i przemysłu. Co było przy tym wszystkim znamienne, reformatorzy Tanzimatu nie dostrzegali roli państwa jako „nocnego stróża”, co zakładała teoria liberalizmu; w ich mniemaniu państwo musiało mieć charakter interwencjonistyczny – miało spełniać zadanie „społecznego inżyniera”²⁴.

Bardzo symptomatyczne było również powstrzymywanie się od głębszych działań mających na celu przekształcenie, zmodernizowanie systemu władzy państwowej. Pomimo usprawnienia pracy urzędów centralnych, nie zdecydowano się na ograniczenie władzy sułtana oraz poddanie go jakiegokolwiek kontroli. Szczególnym tego wyrazem było uzależnienie od jego woli obsady stanowiska premiera oraz wzrastającej liczby ministrów, spośród których pierwszoplanowa rola przypadała Ministrowi Spraw Zagranicznych, prowadzącemu działalność nie tylko w zakresie relacji z innymi państwami, ale również będącemu głównym architektem reform administracyjnych, sądowych i edukacyjnych²⁵. Zauważyć też trzeba, że w początkowych latach Tanzimatu podjęto się pewnej decentralizacji władzy. Takie działania miały jednak ograniczony zakres, a oprócz tego były krótkotrwałe, gdyż wkrótce powrócono do zcentralizowanych metod zarządzania państwem.

Na uwagę zasługuje rozwój systemu różnorodnych ciał doradczych, wśród których wiodącą rolę odgrywała Najwyższa Rada do spraw Regulacji Prawnych. Nowatorski charakter miały, dotąd w państwie osmańskim niepraktykowane, zasady postępowania tego zgromadzenia, a zwłaszcza podejmowanie rozstrzygnięć większością głosów. Pełniło ono dwie funkcje: z jednej strony, przedyskutowywało w nim i opracowywano akty prawodawcze, a z drugiej – było sądem apelacyjnym w sprawach administracyjnych. W 1854 r. pierwszą z funkcji zdecydowano się przekazać nowemu ciału – Najwyższej Radzie do spraw Reform, której skład

23 J. Reychman, *op. cit.*, s. 237.

24 F. Ahmad, *The Making Of Modern Turkey*, London–New York 1993, s. 27.

25 Ministrami tymi w prezentowanym okresie historycznym (poza latami 1841–1845) byli wspomniani wcześniej wielcy reformatorzy: Resid Pasza, Ali Pasza oraz Faud Pasza. Zob. Z. J. Zurcher, *op. cit.*, 57–58.

zdominowali reformatorzy tzw. drugiej generacji, z Fuadem Paszą na czele jako jej przewodniczącym. W 1860 r. obie rady połączyły się, by w 1868 r. znowu się rozdzielić, tworząc Radę Państwa, sprawującą funkcje z zakresu legislacji, oraz oddzielny sąd apelacyjny. W skład Rady Państwa, co warto podkreślić, wchodził nie tylko muzułmanie, ale również chrześcijanie; przedstawiciele obu tych grup religijnych pochodzili z list sporządzanych przez prowincjonalnych gubernatorów²⁶.

Generalnie biorąc, reformy omawianego okresu historii Turcji należy ocenić tak, jak to uczynił J. Reychman – jako „powierzchowne i połowiczne”, nienaruszające podstaw struktury socjalno–ekonomicznej państwa, jego despotycznego, feudalnego ustroju²⁷. Przede wszystkim wprowadzane prawne reformy nie doprowadziły do ukształtowania się rzeczywistej równości wszystkich mieszkańców (przemiany ekonomiczne nawet pogłębiły nierówność między muzułmanami a niemuzułmanami²⁸) oraz jakiegoś zasadniczego przeobrażenia mechanizmów sprawowania władzy państwowej. Zakres ich społecznego oddziaływania był przy tym nader ograniczony. Jak wskazuje T. Wituch: „Większość ustanawianych instytucji była jakby obcymi ciałami wszczepionymi w społeczeństwo. Żadna ze zmian nie zapowiadała nawet możliwości podważenia teokracji sułtańskiej. Spowodowało to z czasem przepaść między wąską elitą ludzi wykształconych już według nowych reguł i w obrębie nowych, o europejskim programie szkół, a zdecydowaną większością społeczeństwa żyjącego nadal w zamkniętym kręgu teokracji muzułmańskiej”²⁹. W rezultacie reformy nie miały szerokiego oparcia społecznego. Z kolei w najbardziej wykształconych warstwach społeczeństwa wywoływały poczucie głębokiego niedosytu.

Niezadowolenie tych warstw zaowocowało wytworzeniem się w nich sił opozycyjnych wobec dotychczasowego sposobu i zakresu przeprowadzania reform, żądających ich przyspieszenia i radykalizowania, w tym również konstytucyjnej regulacji sprawowania władzy w państwie. Pierwszoplanową rolę w manifestowaniu takiego niezadowolenia oraz wskazywaniu kierunków dalszych przeobrażeń odegrał ruch młodoosmanów (*Yeni Osmanlılar*), którzy – jak pisze K.H. Karpat – „odegrali ożywczą rolę w wprowadzeniu pewnych ogólnych pomysłów dotyczących przedmodernistycznej kultury politycznej i utworzeniu drogi dla konstytucyjnego eksperymentu lat 1876–1877”³⁰. Ten spontaniczny, nieposiadający klarownej organizacji i spójnych celów ruch – powstały w połowie lat sześćdzie-

26 E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 59.

27 J. Reychman, *op. cit.*, s. 222 i 237..

28 Zob. N. Berkes, *op. cit.*, s. 143.

29 T. Wituch, *op. cit.*, s. 13.

30 K.H. Karpat, *The Transformation of the Ottoman State, 1789–1908*, „International Journal of Middle East Studies” 1972, Vol. 3, No. 3, s. 266.

siątych XIX wieku³¹ – objął wielu czołowych intelektualistów tureckich na czele z tak wielkimi osobistościami, jak: Namik Kemal, Ziya Pasza, Ibrahim Şinasi, Ali Suavi, Mehmed Bey i Mustafa Fazıl. Ich poglądy, koncentrujące się na przebudowie instytucji państwowych w celu uwolnienia Imperium od absolutyzmu, były w wielu kwestiach szczegółowych zróżnicowane. Głoszone przez nich ogólne idee cechowała jednak zbieżność. Można je ująć w kilku zasadniczych kategoriach³².

Młodoosmanów, będących żarliwymi patriotami, łączyła m. in. nostalgia za „złotym” okresem islamu i wielkości Imperium. Ostro krytykowali absolutną władzę sułtana i jego aparatu urzędniczego, jako wyniszczającą system kulturalny i sprzeczną z racjonalnym, kreatywnym życiem. Ich zdaniem polityka Tanzimatu prowadziła do wyniszczenia państwa, stanowiła powierzchowną imitację rozwiązań europejskich, nieuwzględniającą tradycyjnych wartości osmańskich i islamskich. Zamiast reformować i konserwować stary system, likwidowała go. Krzywdziła ona też różne grupy społeczne, zarówno muzułmańskie, jak i niemuzułmańskie. Ponadto jej skutkiem była ingerencja Europejczyków w sprawy wewnętrzne Imperium, powszechna korupcja, rozluźnienie poczucia więzi jednostek z państwem, jak też upadek obyczajów.

Środka przezwoyciężającego wskazywane słabości upatrywali przede wszystkim we wprowadzeniu w państwie porządku konstytucyjnego ograniczającego władzę monarchy, podziału funkcji w zakresie sprawowania władzy państwowej oraz instytucji przedstawicielskich, w tym parlamentu, działających jednak nie w oparciu o zasadę reprezentacji grup społecznych i interesów, lecz o jedną z zasad muzułmańskiego ustroju politycznego – *asz-szura* (narady) i *meşveret* (konsultacji)³³. Podkreślali również konieczność ukształtowania nowej kultury politycznej społeczeństwa, której podstawą byłoby poczucie obywatelstwa oraz identyfikacja z państwem i lojalność wobec rządzących. Z uznaniem takiej konieczności powiązana była realizacja – głoszonej przez N. Kemala – koncepcji *Vatan* (ojczyzny), stawiającej za zadanie powstanie form wspomnianego poczucia, wypierających religijne, etniczne oraz lokalne podziały. Młodoosmanie żądali przy tym powrotu do zasad prawa islamskiego, które miałyby tworzyć syntezę z zachodnimi koncepcjami ustrojowymi i prawnymi, a zatem – w szerszym kontekście – połączenia islamskich tradycji i europejskiego liberalizmu.

Młodoosmanie podejmowali konkretne działania mające na celu rozpropagowanie idei konstytucjonalizacji reguł rządzenia państwem oraz wywarcie nacisku na jej realizację, przede wszystkim wypowiadając swoje poglądy w tej kwestii

31 O okolicznościach jego powstania zob. np. Ş. Mardin, *Genesis of Young Ottomans Thought, A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton 2000, s. 3 i n.

32 Zob. K.H. Karpat, *The Transformation...*, s. 262 i n.

33 O tej zasadzie zob. szerzej. S. Kitab, *Wybrane zagadnienia klasycznego ustroju politycznego w islamie*, Bydgoszcz 2004, s. 90–92 i 114–119.

na lamach wydawanej przez siebie prasy. W marcu 1867 r. Mustafa Fazil, brat wicekróla egipskiego, napisał list do sułtana, w którym domagał się ustanowienia konstytucji jako środka mającego uzdrowić Imperium. List ten, opublikowany w Francji w gazecie „Liberté”, Namik Kemal rozprowadził w Istambule w nakładzie 50 tysięcy egzemplarzy. W następstwie wykrycia w 1867 r. spisku na życie sułtana młodoosmanie zbiegli za granice kraju, gdzie nie zaprzestali głoszenia swoich idei. Po śmierci wielkiego wezyra Ali Paszy w 1871 r. zaczęli wracać z emigracji, walnie przyczyniając się do wymuszenia przyjęcia konstytucji w 1876 r.

Żądanie przekształcenia Turcji w monarchię konstytucyjną zyskało poparcie części warstwy urzędniczej na czele z Midhatem Paszą, sprawnym realizatorem szeregu zamierzeń reformatorskich, sprawującym różnorodne funkcje w aparacie rządowym, w tym stanowisko gubernatora w kilku prowincjach. Rola Midhata Paszy w powstaniu konstytucji w 1876 r. była tak wielka, że przyjęło się szeroko określać jej jako „midhatowskiej”, pomimo nawet faktu, że ostateczna treść tego aktu w ogromnym stopniu rozmięła się z jego postulatami. W końcu lipca 1872 r. został on mianowany na wielkiego wezyra. Szybko jednak stracił przychylność sułtana Abdülaziza I, a tym samym wspomniany urząd (październik 1872 r.), gdy okazało się, że jest przeciwny kontynuowaniu tradycyjnego modelu sprawowania władzy monarchy, będąc zwolennikiem konstytucyjnego stylu rządzenia, kładącego kres absolutyzmowi sułtańskiemu³⁴. Midhat Pasza ponownie wszedł w skład gabinetu po zorganizowanej przez młodoosmanów 22 maja 1876 r. wielkiej demonstracji ludności Stambułu. Osiem dni później wraz ze swoimi zwolennikami doprowadził – za zgodą wielkiego muftiego – do złożenia z tronu niechętnego jakkolwiek śmiałym działaniom reformatorskim i konstytucji sułtana Abdülaziza I. Obwołany kolejnym sułtanem, Murad V, przed wstąpieniem na tron zobowiązał się do ogłoszenia konstytucji tak szybko, jak to będzie możliwe.

Następne miesiące obfitowały w wiele wydarzeń, które – pomimo rozlicznych utrudnień – zaowocowały osiągnięciem stawianego przez Midhata Paszę oraz młodoosmanów celu. Midhat Pasza po objęciu funkcji Przewodniczącego Rady Państwa, tworzącej mu dogodne warunki do oddziaływania na dzieło kontynuacji reform zgodnie z głoszoną ideą konstytucjonalizmu, zainicjował formalnie dyskusję nad ustanowieniem konstytucji³⁵. Jej początek nie był obiecujący. Już tydzień po przejściu władzy sułtańskiej przez Murada V odbyło się zwołane przez Midhata Paszę zebranie, w którym uczestniczyły najważniejsze osobistości ze sfer administracyjnych i wojskowych państwa oraz dostojnicy religijni. Zebranie to, którego celem było przedyskutowanie, czy „wprowadzenie reżimu konstytucyjnego było-

34 Zob. K. Goodwin, *The Tanzimat and the Problem of Political Authority in the Ottoman Empire: 1839–1876*, “Honors Projects Overview”, Paper 5, Rhode Island College 2006, s. 39–40. http://digitalcommons.ric.edu/honors_projects/5

35 Zob. np. N. Berkes, *op. cit.*, s. 223.

by pożądanę”, po raz pierwszy dało sposobność bezpośredniej konfrontacji argumentów zwolenników konstytucjonalizacji i jej oponentów. Zwolennicy stanowili na tym zgromadzeniu zdecydowaną mniejszość – było ich tylko sześciu, spośród których, obok Midhata Paszy, należałoby przede wszystkim wymienić naczelnego dowódcę wojsk Süleymana Paszę. Jednym z wielu przeciwników był ówczesny wielki wezyr Rustu Pasza. Dowodził on, że Imperium Osmańskie nie nadaje się do tego, by być rządzone metodami konstytucyjnymi. Przestrzegał przed anarchią, która zapanowałaby w rezultacie ustanowienia konstytucji, gdyż ludzie nie byłiby w stanie należycie korzystać z wolności przez nią deklarowanych. Podkreślał też, że obróciłaby się ona przeciwko mniejszościom oraz ograniczyłaby rolę szariatu. Z ostatnim argumentem korelowało stanowisko dużego grona innych „antykonstytucjonalistów”, zgodnie z którym konstytucyjny system rządów w ogóle nie jest dopuszczalny z przyczyn religijnych³⁶. Nadmienić warto, że Midhat Pasza udał się na wspomniane wyżej zebranie z gotowym projektem konstytucji, prawdopodobnie sporządzonym w oparciu o projekt Namika Kemala lub w nawiązaniu do niego, lecz nie zdecydował na przedstawienie go pod dyskusję w obliczu ogromnej niechęci uczestników tego zebrania do „eksperymentu konstytucyjnego”³⁷.

Pomimo tak silnej opozycji Wielka Rada na swoim pierwszym posiedzeniu zdecydowała o potrzebie ogłoszenia konstytucji³⁸. Zadanie to nie mogło być jednak zrealizowane bezzwłocznie ze względu na rozwój choroby umysłowej Murada V, co stało się przyczyną jego detronizacji 31 sierpnia 1876 r. Przed jej nastąpieniem jednak Midhat Pasza chciał upewnić się, czy następca byłby gotów sprzyjać jego i młodoosmanów planom konstytucjonalizacji rządów. Zapewnienie poparcia dla zamierzeń konstytucyjnych otworzyło drogę młodszemu bratu Murada V, Abdülhamidowi II, do objęcia władzy sułtańskiej.

Od tego czasu zmieniła się diametralnie płaszczyzna sporów konstytucyjnych: głównie toczyły się one już nie między zwolennikami i przeciwnikami konstytucji, lecz przede wszystkim wewnątrz pierwszej z wymienionych grup i dotyczyły materii, które powinny być uregulowane w tym akcie oraz sposobu ich ujęcia. Znacznie różniły się stanowiska w tych sprawach również dwóch kluczowych postaci: Midhata Paszy oraz sułtana Abdülhamida II. Koncepcje Midhata Paszy nawiązywały w dużym stopniu do liberalnych rozwiązań konstytucji europejskich. Jak zauważa K.H. Karpat, upatrywał on w konstytucji instrumentu ograniczenia władzy sułtana, ale oprócz tego metodę „ustanowienia systemu równowagi i współpracy pomiędzy ważnymi grupami społecznymi – właścicielami i biurokracją, politycznie reprezentowanych odpowiednio przez lokalne oraz centralne instytu-

36 Zob. N. Berkes, *op. cit.*, s. 227–228.

37 *Ibidem*, s. 226.

38 Zob. E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 74.

cje rządowe”³⁹, jak też stworzenia podstaw do współpracy między muzułmanami i niemuzułmanami⁴⁰. Zdecydowanie opowiadał się za stworzeniem parlamentu, w którym zasiadaliby przedstawiciele wszystkich narodowości, grup etnicznych i religijnych. Bardzo ważnym zadaniem rządu miałyby być zapewnienie respektowania równych praw i równego traktowania wszystkich ludzi, za co ponosiłby odpowiedzialność. Midhat Pasza głosił ponadto m.in. potrzebę decentralizacji rządzenia państwem i przyznania pewnej autonomii prowincjom, w których Turcy (muzułmanie) nie stanowili większości. Wzywał wreszcie do nadania państwu świeckiego charakteru, rozdziału państwa i wiary. Abdülhamid II natomiast dążył do zachowania centralistycznego sposobu rządzenia państwem, sprawowania władzy sultańskiej na tradycyjnych zasadach, uznania sultana za „islamskiego władcę w muzułmańskim imperium”⁴¹. Był przeciwnikiem nadawania autonomii jakimkolwiek prowincjom. Sprzeciwiał się ponadto osłabianiu islamskiego charakteru Imperium.

Zadanie przygotowania tekstu konstytucji przypadło komisji powołanej przez Midhata Paszę i obradującej pod jego przewodnictwem. W jej skład wchodziło 28 osób, w tym 10 ulemów i 3 niemuzułmanów; reprezentowani w niej byli również młodoosmanie: Ziya Pasza i Namik Kemal. Jej dorobkiem było sporządzenie dwudziestu propozycji opartych na rozwiązaniach konstytucji Francji, Belgii i Prus⁴².

Sułtan Abdülhamid II, po dokonaniu szeregu zmian w ostatecznym projekcie przedstawionym przez wspomnianą komisję, proklamował konstytucję (*Kanun-ı Esasi* – prawo fundamentalne) 23 grudnia 1876 r. Odrzuciła ona, popierany m.in. przez Namika Kemala, model francuski. opierając się głównie – w szczególności w sposobie ujęcia praw i wolności obywatelskich – na modelu przyjętym przez konstytucję belgijską 1831 r., przy jednoczesnym nadaniu mu cech bardziej autorytarnych, nawiązujących do konstytucji Prus z 1850 r.⁴³. Generalnie rzecz biorąc, chociaż można dopatrywać się w jej treści pewnego kompromisu politycznego, to jednak w rzeczywistości świadczyła o porażce reformatorów skupionych wokół Midhata Paszy oraz młodoosmanów. Postanowienia tego dokumentu znacznie odbiegały od ich oczekiwań i głoszonej przez nich ideologii. W szczególności petryfikowała ona suwerenną władzę sultana w systemie władzy państwowej oraz centralistyczne rządzenie państwem, nie nadając przy tym wysokiej rangi ochronie praw ludzkich. Sam sposób przyjęcia konstytucji był też bardzo wymowny – nie przez wybrane przedstawicielskie zgromadzenie, jak to postulowali zwłaszcza młodoosmanie, lecz w drodze jednoosobowego aktu woli. W tym kontekście celne

39 H.K. Karpat, *The Transformation...*, s. 267.

40 Zob. F. Zarinebaf, *op. cit.*, s. 160.

41 C.V. Findley, *Ottoman Civil Officialdom: A Social History*, Princeton 1989, s. 27.

42 F. Zarinebaf, *op. cit.*, s. 160–161.

43 Zob. np. E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 74.

jest spostrzeżenie N. Berkesa, iż to nie władca był związany konstytucją, lecz konstytucja była związana jego wolą⁴⁴. Wydaje się jednak zawierać się sporo przesady w twierdzeniu, że oznaczała ona klęskę Midhata Paszy i młodoosmanów. Już sam fakt ustanowienia tego dokumentu był wydarzeniem epokowym, co zaś tyczy się treści, to nie sposób nie dostrzegać w nim szeregu postanowień w mniejszym lub większym stopniu stanowiących refleksy ideologii liberalnej oraz modernizujących stosunki społeczne i polityczne w Imperium Osmańskim. Niezmiernie ważne jest i to, że fakt ten – na co zwraca uwagę T. Wituch – był równoznaczny uznaniu państwa za „instytucję odrębną w stosunku do władcy i że wola władcy nie staje się automatycznie prawem wyznaczającym jego losy”⁴⁵. Na marginesie warto dodać, iż Midhat Pasza zgodził się na uznanie konstytucji. Mimo to, został zdymisjonowany przez Abdülhamida z urzędu wielkiego wezyra i skazany na wygnanie do jednej z prowincji na podstawie art. 113 konstytucji, przyznającemu sułtanowi prawo do zastosowania takiej kary wobec osób stanowiących zagrożenie dla Imperium.

Mówiąc o genezie tej konstytucji, nie sposób wskazać bardzo ważnego czynnika – jej proklamacja miała na celu storpedowanie konferencji mocarstw, której zadaniem było opracowanie projektu pokoju na Bałkanach, zapobiegającego militarnej konfrontacji z Rosją. Posiedzenie tej konferencji odbyło się 23 grudnia 1876 r., a więc w dniu ogłoszenia konstytucji. Zaskoczeni tym zdarzeniem przedstawiciele mocarstw uznali, że wspomniany projekt nie już potrzebny, gdyż konstytucja, przewidując równe prawa dla wszystkich mieszkańców Imperium, tym samym gwarantuje postulowaną równość praw również dla zamieszkujących je narodów bałkańskich⁴⁶.

Jak zauważa N.J. Brown, autorytarny sposób przyjęcia konstytucji osmańskiej musi budzić duże wątpliwości w kontekście praktyki i doktryny dziewiętnastowiecznej Europy, gdyż stanowiła ona wyraz tylko woli sułtana i wąskiej elity politycznej, bez udziału skupionych w parlamencie reprezentantów społeczeństwa⁴⁷. Nie została też ogłoszona w imieniu ludności Imperium Osmańskiego. Tak jak inne wcześniejsze reskrypty imperialne, była aktem sułtana dokonanym wyłącznie w jego imieniu⁴⁸.

Konstytucję, o której mowa, liczącą 119 artykułów, otwierał dział definiujący istotę państwa oraz określający rolę spełnianą w nim przez sułtana, jak też

44 N. Berkes, *op. cit.*, s. 246.

45 T. Wituch, *op. cit.*, s. 39.

46 Zob. B.C. Fortna, *The Reign of Abdülhamid II*, (w:) *The Cambridge History of Turkey*, Vol. 4, *Turkey in the Modern World*, red. R. Kasaba, Cambridge 2008, s. 45–46; M. Kia, *The Ottoman Empire*, Westport–London 2008, s. 123. Nadmienimy, że na wstępnym posiedzeniu konferencji 5 grudnia 1876 r. uzgodniono m.in. nadanie autonomii Bułgarii oraz Bośni i Hercegowinie.

47 N.J. Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional World. Arab Basic Laws and the Prospects for Accountable Government*, New York 2002, s. 22.

48 Podkreśla tę okoliczność N. Feldman, *The Fall and Rise of the Islamic State*, Princeton 2008, s. 71.

– pośrednio – związek państwa z religią. W art. 1 został ogólnie scharakteryzowany ustrój terytorialny państwa poprzez wskazanie, że Imperium Osmańskie obejmuje swoje terytorium, posiadłości oraz zależne prowincje i stanowi niepodzielną całość, której żadna część składowa nie może być odłączona z jakiegokolwiek powodu. Ustęp 2 tego artykułu wskazywał na Istantbul jako stolicę Imperium, wykluczając przyznawanie temu miastu jakichkolwiek specjalnych przywilejów i ulg w porównaniu z innymi miastami.

Konstytucja osmańska odrzuciła koncepcję suwerenności narodu, a tym samym idee demokratyczne, uznając w art. 3 suwerenność sułtana, „zgodnie z zasadami ustanowionymi *ab antiquo*”. Zgodzić się należy z twierdzeniem, że dokument ten „tworzył podstawy ustroju monarchii konstytucyjnej, jednak z wyraźnym elementem absolutyzmu”⁴⁹, pomimo nawet ustanowienia pewnych mechanizmów kontrolnych władzy sułtana. Ogólnie można jednak stwierdzić, że suwerenność została skupiona w jego osobie, stawiając go nawet ponad prawem. Osoba sułtana w myśl konstytucji miała być święta i nietykalna, w konsekwencji czego nie ponosił on odpowiedzialności za swoje akty. O zakresie jego władzy świadczyły przyznane mu rozliczne uprawnienia zwierzchnie wobec innych ogniw aparatu państwowego, w tym wobec rządu i władzy ustawodawczej, a zwłaszcza wymienione w art. 7 jego prerogatywy. Przepisy konstytucyjne dotyczące stanowienia prawa sprawiały, że wszelkie akty prawodawcze nie mogły wejść w życie wbrew woli monarchy. Przypisana mu została również funkcja zwierzchnictwa nad zbrojnymi siłami lądowymi i morskimi oraz prawo decydowania o wojnie i pokoju. Dokonując ogólnej charakterystyki istoty władzy sułtana, nie sposób nie wspomnieć ponadto o nadanym mu wyłącznym prawie wydalania z terytorium Imperium tych osób, które „w następstwie uzyskania wiarygodnej informacji przez policję, są uznane za zagrożące bezpieczeństwu państwa” (art. 113). Prawo takie dawało nieograniczone możliwości pozbywania się osób niewygodnych politycznie, czego świadectwem było jego wykorzystanie wobec Midhata Paszy.

Konstytucja, co wymaga mocnego podkreślenia, przyznawała sułtanowi nie tylko nadrzędną pozycję w strukturze władzy państwowej. Potwierdzała ona także ścisły związek jego władzy świeckiej z władzą religijną, głosząc w art. 3, że suwerenność osmańska łączy się w osobie sułtana z kalifatem islamu, i następnie dodając w art. 4, że jest on – jako Najwyższy Kalif – obrońcą religii muzułmańskiej⁵⁰. Oznaczało to, że był najwyższym zwierzchnikiem religijnym i najwyższym autorytetem w zakresie świętego prawa, wyposażonym w uprawnienie do rozstrzygnięcia o ewentualnej niezgodności z nim „państwowych” aktów prawnych. Zgodnie

49 A. Szymański, *op. cit.*, s. 6.

50 W literaturze przedmiotu cytowane przepisy są interpretowane jako uznające sułtana za kalifa całego islamskiego świata, co wyraża najpełniej głoszoną przez młodoosmanów ideę panislamizmu – zob. M. Kia, *op. cit.*, s. 133; R.G. Landen, *The Emergence of the Modern Middle East*, New York 1970, s. 99.

z art. 7 jedną z jego prerogatyw było wprowadzanie w życie świętego prawa – szariatu. Poza tym był powoływany przez niego, stojący na czele *muftich*⁵¹, tzw. *şeyh al-islam* (art. 27). Taka rola sułtana była skorelowana z uznaniem islamu za religię państwową (art. 11).

Jedną z najbardziej kontrowersyjnych kwestii podczas dyskusji nad przyszłą konstytucją osmańską było ustalenie relacji pomiędzy sułtanem a rządem⁵². W ostatecznej jej wersji została zaaprobowana zwierzchnia pozycja monarchy wobec rządu, przy jednoczesnej marginalizacji możliwości wpływu na rząd przez parlament. Nadrzędność ta najlepiej uwidoczniła się w przyjęciu zasady swobodnego powoływania przezeń przewodniczącego rządu – wielkiego wezyra oraz ministrów, jak też zasady ich odpowiedzialności przed monarchą, a nie przed parlamentem. Sułtan zatem mógł skutecznie opierać się naciskom powoływania określonych osób na wspomniane stanowiska oraz wymienienia już je sprawujących. W szerszym kontekście było to równoznaczne temu, że parlament praktycznie nie posiadał instrumentów władczego oddziaływania na skład rządu i jego działalność, tym bardziej, że w myśl konstytucji rozstrzygnięcia rządowe dotyczące doniosłych spraw państwa musiały być przedkładane sułtanowi w celu uzyskania jego zgody (art. 28 i 29). Pewnym ograniczeniem władzy monarchy w omawianym zakresie było nadanie parlamentowi wyłącznego prawa zatwierdzania budżetu państwa i sprawowania kontroli nad jego realizacją. Parlamentowi przysługiwały jedynie skromne środki kontrolne wobec rządu: domaganie się, by podatki były wprowadzane na podstawie prawnej i sprawiedliwie, żądanie przybycia ministra na posiedzenie Izby Deputowanych w celu złożenia wyjaśnień, występowanie przez tę izbę w sprawie pociągnięcia ministra do odpowiedzialności karnej.

Parlament Osmański, czyli Zgromadzenie Ogólne (*Meclis-i Umumi*), miał strukturę dwuizbową. Składał się z Izby Deputowanych (*Meclis-i Mebusan*) oraz Senatu (*Meclis-i Ayan*).

Wprawdzie wprowadzenie parlamentu do systemu władzy państwowej monarchii absolutnej było bardzo istotnym i chyba „najbardziej dostrzegalnym”⁵³ elementem osmańskiego „eksperymentu konstytucyjnego”, to jednak jego ostateczna wersja konstytucyjna znacznie odbiegała od liberalnych założeń Midhata Paszy i jego zwolenników, nawiązując – przede wszystkim w odniesieniu do Izby Deputowanych – nie do europejskich zasad parlamentaryzmu, lecz do tradycyjnej islamskiej koncepcji narady (*asz-szura*) i konsultacji (*meşveret*). Na tle dotychczasowych doświadczeń absolutystycznego rządzenia państwem niewątpliwym osiągnięciem było już samo to, że we wspomnianym organie zasiadali „nie tylko przywódcy religijni i zaufani sułtana, ale również reprezentanci ludu wybrani

51 Zob. J. Danecki, *Podstawowe wiadomości o islamie*, Warszawa 2007, s. 218.

52 Zob. N.J. Brown, *op. cit.*, s. 24.

53 S.J. Shaw, E.K. Shaw, *op. cit.*, s. 181.

w wyborach pośrednich”⁵⁴. Senat natomiast nie w ogóle nie posiadał jakichkolwiek cech ciała przedstawicielskiego. Senatorowie, których liczba nie mogła przekroczyć 1/3 liczby deputowanych do izby pierwszej parlamentu⁵⁵, nie byli wybierani – mianował ich dożywotnio sułtan, spośród czołowych urzędników państwowych, najwyższych dowódców wojskowych oraz przywódców religijnych. Rola obu izb parlamentu w systemie organów państwa była natomiast tylko fragmentarycznie zbliżona do roli ustrojowej parlamentów europejskich.

Wybory do Izby Deputowanych, zgodnie z konstytucją, miały odbywać się co cztery lata. Okres ten jednak mógł być skrócony w następstwie rozwiązania Izby przez sułtana, który mógł podjąć decyzję w tej sprawie, „jeśli uznał to za konieczne” (art. 7), czyli i w tym zakresie jego wola nie była czymkolwiek krępowana. W razie skrócenia w ten sposób kadencji wybory musiały być przeprowadzone w takim czasie, by było możliwe posiedzenie nowo wybranej Izby nie później niż sześć miesięcy od daty jej rozwiązania.

Konstytucja wymieniała wiele okoliczności wykluczających możliwość ubiegania się o mandat, m.in.: brak przynależności do narodowości osmańskiej, posiadanie – na mocy obowiązujących szczególnych regulacji prawnych – immunitetów związanych z przynależnością do służby zagranicznej, nierozumienie języka tureckiego (a po upływie okresu czterech lat również nieumiejętność czytania i pisanie w tym języku), nieukończenie trzydziestego roku życia, bankructwo, notorycznie zła opinia dotycząca prowadzenia się, nieposiadanie praw obywatelskich. Oprócz tego zaznaczała, iż wyborcy mogą wybierać deputowanych jedynie spośród mieszkańców swojej prowincji.

Bardzo uboga była konstytucyjna regulacja procedury wyborczej. Sprowadzała się ona do ustanowienia: 1) normy przedstawicielstwa – jeden deputowany miał przypadać na każdych 50 000 mężczyzn należących do narodowości osmańskiej, 2) zasady tajnego głosowania. Konkretnie ustalenie tej procedury zostało pozostawione specjalnej ustawie. Pierwsze wybory, zapoczątkowane w listopadzie 1876 r. i kontynuowane jeszcze w kolejnym roku, odbyły się na podstawie tymczasowego prawa wyborczego, ogłoszonego przez komisję konstytucyjną w dniu 28 października 1876 r.⁵⁶. Cechą zasadniczą tych wyborów było odrzucenie zasady bezpośredniego kształtowania składu Izby Deputowanych przez obywateli, co niewątpliwie ujemnie musiało się odbić na jego reprezentatywności. O powierzeniu mandatów rozstrzygali członkowie rad prowincji i dystryktów, wybranych w oparciu o pochodzące z okresu Tanzimatu regulacje prawne poszczególnych prowincji. W wyniku

54 K.H. Karpat, *Studies...*, s. 203.

55 Sułtan powołał 36 senatorów, spośród których 25 było muzułmanami, a 11 niemuzułmanami. S.A. Somel, hasło „parliament”, (w:) *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, red. G. Ağoston i B. Masters, New York 2009, s. 456.

56 S.J. Shaw, E.K. Shaw, *op. cit.*, s. 181.

wyborów w skład Izby Deputowanych weszło początkowo 119 osób, z których 69 było muzułmanami, 46 niemuzułmanami, a 4 wyznawcami judaizmu⁵⁷. Nadmienić należy, że określona konstytucyjnie – wspomniana wyżej – norma przedstawicielstwa była notorycznie nieprzestrzegana, czego skutkiem była daleko idąca nadreprezentacja europejskich prowincji, zamieszkałych głównie przez chrześcijan oraz zróżnicowany wskaźnik liczby mężczyzn reprezentowanych przez deputowanych różnych wyznań⁵⁸.

Konstytucja stanowiła, iż obie izby zbierają się, na podstawie dekretu monarchy, 1 listopada każdego roku na posiedzeniu otwierającym sesję oraz 1 marca ją zamykającym. Jednocześnie konstytucja wyposażyła sułtana w nadzwyczajne uprawnienia umożliwiające odstępianie od przytoczonej reguły; mógł on mianowicie „w sytuacji naglącej potrzeby” przyspieszyć, skrócić lub przedłużyć sesję. Otwarcie sesji miało odbywać się w obecności sułtana lub reprezentującego go wielkiego wezyra, ministrów oraz członków obu izb parlamentu. Konstytucja wymagała, by wygłaszana na nim mowa tronowa uwzględniała sytuację wewnętrzną w Imperium oraz jego stosunki międzynarodowe za okres ostatniego roku, jak też wskazywała konieczne działania w tym zakresie w następnym roku.

Członek Zgromadzenia Ogólnego był zobligowany do złożenia przysięgi wierności sułtanowi i krajowi, a ponadto – przestrzegania konstytucji, wykonywania nałożonych na niego obowiązków oraz powstrzymywania się od czynności w te obowiązki godzących. Konstytucyjna charakterystyka jego mandatu nawiązywała do konstrukcji mandatu wolnego – był on wolny w wyrażaniu swoich opinii oraz miał głosować zgodnie z własną wolą, nie będąc związanym jakimikolwiek zależnościami i obietnicami, jak też nie ulegając groźbom. Odnosząc się tylko do statusu prawnego członka Izby Deputowanych, konstytucja dodatkowo nadmieniała, że „reprezentuje on ogół Osmanów, a nie wyłącznie okręg, w którym został wybrany” (art. 71). Gwarancją realizacji tych zasad był ustanowiony zakaz ścigania za wyrażane przez członków Zgromadzenia Ogólnego opinie oraz ich głosowania, jeżeli czynności te nie naruszały regulaminu izby. Mogli oni utracić natomiast mandat w wyniku uchwały właściwej izby, oskarżającej o dokonanie zdrady, podejmowanie prób naruszenia konstytucji, sprzeniewierzenie się lub będącej konsekwencją skazania na karę pozbawienia wolności lub wygnanie. Konstytucja głosiła zasadę niepołączalności mandatu członka Zgromadzenia Ogólnego ze sprawowaniem innych funkcji publicznych, czyniąc jeden wyjątek: deputowani mogli być jednocześnie ministrami. Zarówno deputowani, jak i senatorowie swoją funkcję spra-

57 Szczegółowej analizie składu dokonuje K.H. Kemal, *Studies on Ottoman Social and Political History. Selected Articles and Essays*, Leiden 2002, s. 78 i n.

58 Jeden deputowany – wyznawcą judaizmu przypadła na 18 750 mężczyzn, chrześcijanin – 107 557, muzułmanin – 133 367. S.J. Shaw, E.K. Shaw, *op. cit.*, s. 181.

wowali zawodowo, otrzymując miesięczne wynagrodzenie – pierwsi w wysokości 20 000 piasstrów, drudzy zaś 10 000 piasstrów.

Zakres działania izb parlamentu osmańskiego był nadzwyczaj skromny. Poza wskazanymi wcześniej bardzo wąskimi uprawnieniami wobec rządu, zostały im przyznane określone kompetencje w zakresie realizacji funkcji ustawodawczej. Również znaczenie tych kompetencji było niewielkie, gdyż prawo inicjatywy ustawodawczej należało wyłącznie do ministrów, a wejście w życie ustawy było uzależnione od nadania jej sankcji monarszej. Izby parlamentu wprawdzie były uprawnione do zapoczątkowywania procesu powstawania ustaw, ale ich działania w tym zakresie mieściły się w roli petenta wobec sułtana. Mogły one mianowicie zwracać się, za pośrednictwem wielkiego wezyra, z postulatami do sułtana, który miał prawo – „jeżeli wymagała tego sytuacja” – upoważnić Radę Państwa do przygotowania i zaproponowania projektu ustawy, który następnie byłby przedmiotem postępowania parlamentarnego. Przyjęcie ustawy przez parlament było uzależnione od jej zgodnej akceptacji przez Izbę Deputowanych i Senatu. Szczególne znaczenie w postępowaniu ustawodawczym konstytucja przypisywała uczestnictwu Senatowi, czyniąc zeń strażnika fundamentalnych wartości państwowych i ludzkich. Jeżeli organ ten stwierdził, że przepisy ustawy godzą w suwerenne prawa sułtana, wolność, konstytucję, terytorialną integralność Imperium, bezpieczeństwo wewnętrzne kraju, interesy jego obronności czy też moralność, to odrzucał definitywnie taką ustawę lub przysyłał ją do Izby Deputowanych wraz z uwagami, domagając się ich uwzględnienia.

Konstytucja osmańska dość szeroko objęła swoją regulacją władzę sądowniczą, poświęcając jej 15 artykułów (art. 81–95). Na system tej władzy składały się sądy państwowe, orzekające w zakresie spraw „obywatelskich”, oraz sądy religijne, rozstrzygające w dziedzinie stosowania prawa islamskiego – szariat. Konstytucja zakazywała tworzenia jakichkolwiek innych – nadzwyczajnych – sądów i komisji dla szczególnych przypadków. Najważniejszymi zasadami tego dokumentu, odnoszącymi się do sądownictwa, były: nieusuwalność sędziów, niepołączalność funkcji sędziowskiej z innymi funkcjami opłacanymi przez państwo, prawo każdej osoby do korzystania przed sądem – w celu obrony – ze środków dozwolonych prawem, jawność rozpraw, zakaz odmowy rozpatrzenia przez sąd sprawy wchodzącej w zakres jego kompetencji, terytorialna właściwość sądów, zakaz ingerencji w ich działalność, działalność prokuratorów w interesie publicznym.

Cztery artykuły (art. 92–95) zarysowywały ogólną pozycję ustrojową Sądu Najwyższego. Składał się on z wyłanianych w drodze losowania 30 członków, spośród których 10 było senatorami, 10 radcami stanu, a kolejnych 10 wywodziło się z grona członków Sądu Kasacyjnego i Sądu Apelacyjnego. Sąd Najwyższy nie był organem stale działającym; był zwoływany, gdy było to konieczne, dekretem

imperialnym. Zakres jego działania został określony niezwykle wąsko – w myśl konstytucji jego zadaniem było sądzenie w sprawie odpowiedzialności ministrów, członków Sądu Kasacyjnego oraz innych osób oskarżonych o zdradę lub działalność godzącą w bezpieczeństwo państwa. Struktura Sądu Najwyższego była złożona; tworzyły ją dwie izby – Izba Oskarżenia i Izba Sądenia. W skład pierwszej z wymienionych izb wchodziło 9 osób (3 senatorów, 3 radców stanu, 3 członków Sądu Kasacyjnego lub Sądu Apelacyjnego), a pozostałych 21 – drugiej izby. W obu izbach decyzje podejmowano większością 2/3 głosów wszystkich ich członków.

Zgodnie z konstytucją administracja prowincji miała być oparta na zasadzie decentralizacji (art. 108). Wychodząc z tej zasady, odsyłała do specjalnych aktów prawnych uregulowanie wyboru rad administracyjnych prowincji (*vilayet*), dystryktów (*sancak*) i kantonów (*kaza*), jak również Rady Generalnej, która zbiera się każdego roku w każdej prowincji. Aktami tego typu miały być również określone funkcje i zadania poszczególnych typów rad. Wskazanie funkcji prowincjonalnej Rady Generalnej musiało uwzględniać prawo przedyskutowania spraw publicznych, takich jak: komunikacja, organizacja „*caisses de credit agricole*”, rozwój przemysłu, handlu i rolnictwa, upowszechnianie oświaty, a ponadto – prawo zwracania się do kompetentnych władz w sprawie zadośćuczynienia za działania naruszające prawo w zakresie nakładania i poboru podatków oraz w innych sprawach. Rady kantonalne, składające się z osób wybranych przez reprezentowaną wspólnotę, podlegały „lokalnym władzom” i prowincjonalnej Radzie Generalnej. Konstytucja oprócz tego wskazywała, że sprawy miast będą administrowane w Istambule i w prowincjach przez wybierane rady municypalne. Sumując: regulacja konstytucyjna administracji terenowej była bardzo lapidarna, sprawiająca, że konkretny jej kształt miał być ustalony przepisami wykonawczymi.

W liczącej 18 artykułów, wyodrębnionej części konstytucji (art. 8–26), zamieszczono przepisy dotyczące praw Osmanów, którzy zostali zdefiniowani jako „wszyscy poddani Imperium [...] bez względu na wyznawaną przez nich wiarę” (art. 8). Stwierdzenie to wskazywało, że myślą przewodnią konstytucji nie było ujęcie statusu jednostki w kontekście obywatelstwa, lecz położenie nacisku na aspekt jej poddaństwa na tle suwerennej władzy monarchy. Mimo to, w szeregu postanowień konstytucji wyraźnie zaznaczały się odniesienia do liberalnego spojrzenia na problematykę tego statusu, a od strony prawnej – do belgijskiego wzorca konstytucyjnego. Generalnie biorąc, można nawet rzec, że regulacja konstytucyjna stanowiła kontynuację i ukoronowanie usilnych zabiegów reformatorskich podejmowanych we wskazanej dziedzinie w okresie Tanzimatu. Wielką jednak jej słabością był brak gwarancji dla ochrony wymienionych praw i wolności⁵⁹.

59 Zwraca na to uwagę A. Szymański, *op. cit.*, s. 7.

Nadzwyczaj doniosłe znaczenie miały postanowienia konstytucji odnoszące się do kwestii wolności osobistej i wolności religii. Dokument ten deklarował korzystanie przez każdego Osmana z wolności osobistej, która miała być „całkowicie nienaruszalna”, pod warunkiem nieingerowania w sferę wolności innych. Podkreślał też, iż nikt nie może ponieść kary, pod jakimkolwiek pretekstem, z wyjątkiem przypadków określonych przez prawo. Konstytucja znosiła niejednakowe traktowanie ludzi ze względu na wyznawaną religię. Gwarantowała, przy zachowaniu zasady, iż islam jest religią państwową, ochronę ze strony państwa swobody wyznawania religii, jak też równość praw i obowiązków wobec kraju, bez względu na wyznawaną religię.

Innymi wolnościami i prawami wymienionymi w konstytucji były: wolność prasy, wolność gospodarcza, prawo do petycji, wolność nauczania, prawo równego dostępu do urzędów publicznych (zgodnie z przydatnością, zasługami i zdolnościami oraz pod warunkiem znajomości języka tureckiego). Głosiła również zasady: równości wszystkich Osmanów wobec prawa, proporcjonalnych podatków w stosunku do majątności podatników, nienaruszalności mieszkania. Ponadto gwarantowała własność i wprowadziła zakaz tortur. W kontekście problematyki statusu jednostki warto jeszcze wspomnieć o dwóch postanowieniach zawartych w przepisach końcowych konstytucji: nałożeniu na wszystkich obywateli obowiązku ukończenia szkoły podstawowej (art. 114) oraz zezwoleniu na zawieszenie praw obywatelskich w wyniku ogłoszenia przez rząd stanu oblężenia (art. 113).

We wspomnianych przepisach został również określony tryb zmiany konstytucji. Inicjatywa w tej sprawie przysługiwała ministrom oraz izbom parlamentu. Stosowny projekt w pierwszej kolejności musiał być rozpatrywany przez Izbę Deputowanych. W razie uzyskania akceptacji, większością 2/3 członków tej Izby, był on następnie przedstawiany do zatwierdzenia Senatowi. Warunkiem zatwierdzenia było poparcie również 2/3 członków tego organu. Wejście w życie zmian ostatecznie było uzależnione od uzyskania sankcji sułtana.

Okres obowiązywania konstytucji osmańskiej z 1876 r. był niezwykle krótki. Pomimo konstytucyjnych ograniczeń parlament był bardzo aktywnie działającą instytucją, poddającą wszechstronnej krytyce sułtana i rząd. Abdülhamid II, posiadający autorytarne skłonności, nie był w stanie tolerować niezależności deputowanych. W dniu 28 czerwca 1877 r. rozwiązał parlament. Nowo wyłoniony 13 grudnia 1877 r. parlament działał jeszcze krócej. Sułtan, w obliczu klęski politycznej i militarnej państwa, 14 lutego 1878 r. kolejny raz rozwiązał parlament. Od tego czasu konstytucja w praktyce utraciła moc obowiązującą – „krótka wiosna wolności minęła, a nad Turcją miała na 30 lat zapanować ciemna noc dyktatury i de-

spotyżmu Abdülhamida II⁶⁰. W następstwie rewolucji młodotureckiej w 1908 r. została ona przywrócona, co oznaczało rozpoczęcie w Turcji tzw. drugiego okresu konstytucyjnego. Dokonane w tym okresie zmiany w konstytucji z 1876 r. (w latach: 1909, 1912, 1914 i 1916) ograniczyły władzę sultana i wprowadziły elementy parlamentarnego systemu rządów.

60 J. Reychman, *op. cit.*, s. 244.